

Válogatás két évszázad Arany-recepciójából

■ „Nálunk, Arany ideje előtt, a regeképeket rend szerint románczoknak, a románczokat rend szerint balladáknak nevezték, gyakran a költői elbeszélést is ballada névvel ruházták föl, de igazi balladáink pedig, kivált műköltészetünkben, nem is voltak [...] Költőinket először, nevezetesen Kisfaludy Károlyt és Kölcseyt, Bürger, Schiller, Goethe regedalai indították balladaszerű alkotásokra, ezek azonban csak külső alakjoknál fogva mondhatók balladáknak, lényegök szerint költői elbeszélések és regeképek. Népies és magyaros zamatjuk nincs. Czuczor és Vörösmarty kisebb elbeszélő költeményei már magyarosak, de szintén inkább románczok, regeképek, vagy épen tiszta fajú epikai elbeszélések, mintsem balladák. Garay, a nibelungi strófa meghonosítója, kinek költészetén főleg Uhland hatása tapasztalható, legszaporább írónk a kisebb epikában, de ő is határozottan románczos. Bajza leginkább regeképeket, Eötvös, Erdélyi, Nagy Imre, Papp Endre, Sárosy, Tárkányi költői elbeszéléseket nyújtanak. A népies naivság hangja Tompánál és Petőfinél már tiszta eredetiségében megcsendül, de nincs bennök elég tárgyilagosság és drámai erő, hogy balladát alkothassanak, s epikai műveik nagyjából költői beszédek, életképek, regeképek. Az igazi magyar balladát, a népballadát alapján, Arany teremté meg [...]”

(Greguss Ágost: *Arany János balladái*. Bp., Franklin-Társulat, 1877, 14–15.)

„Valóban Aranyt már fölléptekor nem hiú érdek, hanem a hazafiság és művészet becsvágya lelkesítette. Részt akart venni abban a küzdelemben, mely újjá szülte a magyar irodalmi és politikai életet, s midőn veszni látszott, vigasztalni, éleszteni óhajtott a megtiport nemzetét, föltárva dicső múltját, megzendítve üldözött nyelve bájait, s a művészet nagyjából alkotásaiban mintegy megtestesítve még meg nem tört szellemét, Ez volt élete célja, éjei álma, napjai küzdelme.” „Valóban Arany utolsó nagy képviselője azon nemzeti iránynak, mely költészetünk-

ben egy félszázad alatt teljes kifejlésre jutott. Kisfaludy Károly, Vörösmarty, Petőfi, Arany széles értelemben mind ugyanegy korszak szülöttei s csak a fejlődés különböző stádiumait jelölik.”

„Ki más az ő Eteleje, mint pusztáink fia, vezérré, királylányá fejlődve, emelve? S vajon Etelek nem hasonlít-e némely alföldi városhoz, melynek házai megkövült sátrak s utczái sátorokozók? Etele lakomája, minden királyi fénye mellett is, nem juttatja-e eszünkbe a magyar nép lakodalmi ebédjeit, és Czerkó tréfái nem hasonlítanak-e vőféjeink szokásaihoz? [...] Nagyjából minden s lényegében mégis ugyanaz, a mit magunk is láttunk és tapasztaltunk. Ki más Toldi, mint udvarházaink valamelyikének elparlagiasodott szülötte, egy egész porsuhancz, a ki nagyobb hivatást érez kebelében, elzüllik falujából s becsülettel tér haza? Összeveszése bátyjával, bujdosása, búcsúja anyjától s az öreg cselédétől, mulatozása a csapszékben, nem újulnak-e meg sokszor falvainkban? Nem ismer-e Magyarország minden vidéke egy-egy Toldinét, egy-egy régi szabású nemes asszonyt, kinek szerető szíve folyvást remegve kíséri fia sorsát, a ki anyai hiúsággal öleli, csókolja, midőn sorsa jobbra fordul, s a ki egész szigorúsággal lép föl, őt korhely pajtásai között találva?”

(Gyulai Pál: *Arany János emlékezete*. *Budapesti Szemle*, 1883, LXXXIII. sz., 273., 275–276., 288–289.)

„Arany tán a legérzékenyebb a magyar költők közt [...] A nagyon érzékeny emberek rendszeresen nem alkalmasok a cselekvésre: finom belső szervezetök kifárad a tervezésbe, az elhatározásba, még mielőtt célhoz értek volna [...] Arany is merően szemlélő, contemplatív természetű: a gyors elhatározás, a tett nem az ő osztályrésze [...] Nagyon érzékenynek és gyöngédnek lenni annyi, mint szerencsétlenség lenni. E beteges érzékenység mind erősebben fejlesztette Aranyban a búskomor hajlamot, melyet még más körülmények is növelnek [...] idegrendszere megtámadó betegsége, a forradalom balsikere,

hazájának elnyomatása az abszolutizmus járma alatt, leányának és Petőfinek korai halála – mind legörnyeszi és felkelti életének és [...] költészetének állandó hangulatát, a szelid, csendes melabút.”

„Művész sohase volt korlátlanabb ura művésze esz-közének, mint Arany a magyar nyelvnek. Magyar nyelv-alakok, melyek századok óta föld alá voltak temetve, vagy csak a nép száján élve, magyar költeményben még sohasem fordultak elő, egyszerre csak költői szárnyra kelnek, színt öltének, hangoznak és illatoznak. Arany a magyar nyelv legnagyobb ismerője; bizonyára minden mondatot magyar idiotismussal tudott volna kifejezni.” „[...] a magyar nyelv minden szabályát tudja alkalmazni, de egyszersmind minden szabadságával él. Nyelvében a lehetetlennek látszót lehetővé teszi; szabadon csapong, felbont [...] minden nyelvtani rendet, megszeg látszólag minden szabályt, és magyaros marad.”

„Petőfi és Arany – a mennyiben szellemi életünk áramlataiból a jövőre következtetnünk lehet – a legnagyobbyszerű költői tünemények, melyeket Magyarország valaha létrehozott. Lesznek még nagy államférfiaink [...] lesznek hadvezéreink, kiknek homlokán Hunyadi örök babérja újra virúl; tudósaink, kik felfejtik a természet és a múlt idők titkait [...] de költőink, mint Arany, mint Petőfi, alig születnek többé. Az év csak egyszer tavaszodik. Petőfi meg Arany egy páratlan művelődési phasis képviselői; korszakukban még meg volt a régi magyar élet költészete és eredetisége, de egyszersmind meg volt már a magasabb európai kultúra lendülete. Ehhez járult, hogy épp ez a kor nagy nemzeti célokért küzdve egyszerre a lelkesedés és a conservativismus kora volt; láthatárán sok volt a fény és sok a meleg egy időben.”

(Riedl Frigyes: *Arany János*. Bp., Kiadja Hornyánszky Viktor, 1887, 16., 17., 18–19., 256., 264., 276.)

„[...] az ellentét Petőfi és Arany között tényleg megvan; de lényegesen más az, mint ahogy akár az ortodoxok, akár a modernek képzelik. Arany a beteges, abnormis zseni és Petőfi az egészséges nyárspolgár [...] A faculté maitresse Aranynál valami előkelő szenzibilitás, amely a külvilág minden behatását mély és múlhatatlan sebnek érzi. A benyomás ilyenformán nem vesz el, hanem tovább rezeg, tovább fáj a lélekben, és a lélek folyton gazdagodik a múlttal, az egész múlt tovább élven benne [...] Az ily arisztokrata lélek nem viszi sebeit a piacra. Sőt a költészet neki voltaképpen csak menekvés a valóság kínzó, sebző világából, mely iránt hajlamos nagyon is eleven érzéke van és érzékenysége [...] lírája sem közvetlen benyomásokat ad, hanem emlékekből táplálkozik, és diszkrétan fátyolozott

líra. S ugyanezért költészete leginkább epikai. S ámbár ez epikai költészet mélye csupa titkolt és eltagadhatatlan szubjektivitás, megjelenése mégis egy realista, sőt naturalista költészet megjelenése [...] Akinék egész lelke seb, annak az őszinteség keserves lelkiismeretesség [...] Petőfi nyárspolgár a zseni álarcában. Arany zseni a nyárspolgár álarcában.

(Babits Mihály: *Petőfi és Arany*. Nyugat, 1910, III. évfolyam, 22. szám, 1584–1586.)

„Az ő lelki élete két pólus között hányódott egész életében: minden meglevőhöz makacsul ragaszkodó konzervativizmus az egyik, a mindenünnen elkíváncozó s minden helyzettel elégedetlen sóvárgás a másik. Amaz termette eszméit, a világról való fogalmait, morális állásfoglalását, emeből költői természete, alkotó módja, lényének művészi kielésre szorító belső feszültsége sarjadt.”

„Az élettől, a nagy, döntő elhatározásoktól irtózó félénksége a szegénységben, megalázott helyzetben eltöltött gyermekkor maradványa, ép úgy minden tekintély előtt meghajolni kész szerénysége. Akit a gyermek maga előtt látott, az majd mind több, nagyobb, tekintélyesebb volt, mint ő és hozzátartozói, az emberekkel való érintkezésnek ezt az attitűdét rögzítette meg lelkében az idegalkatában rejlő, veleszületett tartózkodás és félénkség, az eredendő energiahiány, rendkívüli érzékenysége pedig zárkózottá tette mindenki-vel szemben [...] Az öröklött képzelődő természet, az önbizalom hiánya épp úgy oka annak, hogy oly későn, harminc éves korában jutott el maga megismerésére és a tehetségéhez méltó alkotásra, mint az a levegő, amely Szalontán körülvette. Soká és nehezen s akkor sem teljesen és fenntartás nélkül tudott ráeszmélni a maga originalitására s az originalitáshoz való jogára. Mintaképeket látott maga előtt: nemcsak fiatal korában, de később sem tudott teljesen szabadulni a mintaképektől, nem mert teljesen fölébük emelkedni. Sohasem tudott eljutni az egészen szabad és merész alkotásig, mindig kellett neki valami előzmény, példakép, kívülről jövő serkentés. Élete fogytáig mindig egy kicsit tanítvány maradt a világirodalom nagyságaival s a magyar tradícióval szemben. Invencióját is ez a bátortalan szerénység bénította meg – sohasem lett volna bátorsága a minden mástól független, minden előzménnyel szakító alkotásra, sem teljesen új, soha nem látott, minden hitelességi alap nélküli kitalálásra. Természetének ebből a félénkségből, invenciójának ebből folyó röghöz tapadtságából, tudjuk, elvet csinált, az epikai hitel elvét, amely amilyen kitűnő kulcs az ő kitalálási

módjának megértésére, épp olyan kevésbé fogadható el általános érvényű esztétikai princípiumnak.

(Schöpflin Aladár: *A fiatal Arany. Nyugat*, 1917, 5. sz., 426., 428.)

„A költőben minden korszak mást lát, az új nemzedékek mindig a maguk ígét olvassák ki ugyanabból a könyvből, amit őseik az asztalon hagytak. Minden epocha feléje utazik, s az évekkel új és új távlatok bukkannak fel. Apáink más Arany Jánost olvastak, mint mi. Ővük volt az epikus, a fiatal, a nyugodt. Miénk a lírikus, az öreg, az ideges. Petőfi valaha így köszöntötte: »Toldi írójához elküldöm lelkemet...« Mi az *Ószikék* írójához küldjük el lelkünket. E szenvedő és daloló aggastyán előtt teszem le az új magyar írói nemzedék alázatos és forró hódolatát.”

„Nem ismerek az egész földgolyón nagyobb művészt Arany Jánosnál, sem az élők, sem a holtak között. Az ilyen megállapításokat általában felelőtlennek, gyermekesnek tartom. Mégis le kell most írnom, mert ezt érzem. Van némi összehasonlítási alapom is. Hat-hét nyelven olvastam a világ legnagyobbjait. Soha nem találkoztam még költővel, aki a nyelvvel ily csodát művelt volna. Nála nyelv és érzés, eszköz és cél, szándék és kifejezés döbbenetesen egy. Valahányszor egy szót használ, az más színt, árnyalatot kap, mint a közbeszédben, valami varázst, mely addig nem volt benne, erőt vagy bájat, zengést vagy selypítést, vagyis eltolja a költői-képzeteles sík felé, s ez a boszorkányosság, mely minden irodalmi alkotás lényege, titkos mivolta. Ő maga a magyar nyelv [...] Gyakran jut eszembe Péterfy Jenő kijelentése. Mindenki, aki magyarnak született, s így akarva, nem akarva vállalja szenvedésünket, kárpótlást kap azáltal, hogy Arany Jánost eredetiben olvashatja.”

(Kosztolányi Dezső: *Arany János. Nagyváradi Napló*, 1917. március 25., *Pesti Hírlap*, 1930. november 16.)

„Nála az elmélet nem szűli az ihletet, hanem szabaddá teszi számára az utat, ellenőrzi: igazán elég erős-e alkotásra, lenyesi a képzelet fattyúhajtásait, az alkotás művelésére irányítva az egész figyelmet [...] Ennek köszönhető, hogy Arany mindegyik művének saját hangja, saját jellemző egyénisége van, s a forma és előadás csodálatosan összhangzik a mű lelkével. A hangból, a mű lelkéből fejlik ki a mű egész organismusa. Innen van, hogy nincs két egyforma hangú balladája, hanem mindegyik külön művészeti egyéniséget képvisel. Innen van, hogy nagy alkotásaiban is más-más a hang és a forma, s a tárgyhoz és az író időszerű hangulatához igazodik.”

(Négyesy László: *Arany művészete és elmélete. Budapesti Szemle*, 1917, százhetvenedik kötet, CDLXXXVI. sz., 358.)

„A Kazinczy-féle nagy nyugati iram hagyományait ez a korszak: Petőfi, Arany, Gyulai nagy félszázada volt hivatva meggyökereztetni, nosztrifikálni. Vállalta és meg is cselekedte. Európaiság és gyökeres magyarság, művészeti és erkölcsi eszmény a klasszicitás tökélyével ragyog műveikben. Lángelme és nagyobb műveltség e lélekemelő korban nem kiröpülni vágyott természetes légköréből, hanem megmunkálni műveltsége hazai talaját. Teljes tudatossággal iparkodott magához nevelni közönségét, melyet a megelőző »fentebb« irodalmiság illetlen hagyott. S bár művészi tökély és költői eredetiség tekintetében a legfelső polcon állott, meg tudta értetni magát az igénytelenekkel, a műveltség kisdedeivel is; a nagy lelkek erkölcsi érzékével hajolt le hozzájuk, hogy részeltesse önnön javaiból. Ez volt a sokat hánytorgatott »népiesség« nagy nemes értelme: termékenynek ígérkező s elvégre higgadt megállapodás saját forrásaink mellett a százados iramban; történeti egyéniségünkhöz igazítása az európai szerzeménynek; huzamosnak tervezett s hatékonyságra számítható érintkezése a művelt irodalmiságnak a nevelésre szoruló olvasó közönséggel. A népiesség, oly értelemben, mint nálunk kifejtett: magyar specialitás; nem mulékony demokratság, nem merő romantika, nem színvonal-ejtés, nem pusztá naivkodó divat, hanem irodalmunk fejlődéséből és reális szükségleteiből kiserkentett nagy nemzeti gondolat, melynek, mint minden, magyarságunkat konzerváló irodalmiságnak legtudatosabb értője s megvalósítója maga Arany János.”

(Horváth János: *Aranytól Adyig*. Bp., Pallas, 1921, 8–9.)

„Értelmében az idegenek előzékenységével vállalta a társadalom konvencióit, ösztöneiben azonban sohasem vállalhatta őket, mert nem hitt bennük. Őt nem a lázadás, hanem a világra hozott reménytelenség zárta ki a társadalomból. Ez a reménytelenség egyforma messze áll a tudóveszes költők elvi pesszimizmusától s a valóságárgalmazó naturalizmustól. Az ő pesszimizmusa nem értelmi, hanem szemléleti. Egy nagyobb gravitációjú föld a lelke, mely felé a dolgok reménytelenségük súlyával esnek [...] Órjas ő, aki kinőtt az emberek reményei közül. Nehéz, brutális erejében zavart, lelke láthatatlan földrengéseivel vívódó [...] Kevesen figyelték meg a humorát. Összetévesztik vele öreguras, szelíd mosolyú refleksióit. Arany humora nehézkes, szögletes, durva, de van benne valami nyers igazság, társadalmon kívüli, mondhatnám társadalomalatti erő. Testi fogyatkozásukban, eltorzulásukban támadja meg a dolgokat, s hallgatagon magát is belevonja ebbe a torzulásba [...] Képzetele is félhomályban dolgozik [...] legszebb képeiben a szellem ellenőrző rétegeinek

pillanatnyi bénulását érzem a mélyben lefolyó felfedezéssel szemben. Benne is, mint Shakespeare-ban, van egy jó adag szürrealizmus.”

„A forradalom megbukik, s az összeomlás megnyitja e kveruláns erők számára a zsilipeket. Vörösmarty beleőrült a veszteségbe, Arany az idegen légkörből saját televényébe került. A negyvenes évek tündértavasza az volt neki, ami mai, mogorva magyaroknak a párizsi utazás. Most otthon van [...] A reménytelenség sötétjébe vetíti ki legigazabb vízióit. Aranynak a forradalmat követő négy-öt év a legtermékenyebb korszaka.”

(Németh László: *Arany János. Protestáns Szemle*, 1932/11. sz., 577–578., 581.)

„Ha az ezeregyéjszaka dzsinjei egy nap felkapnák Magyarországot, és elvinnék a távolabbi egekbe, úgy, hogy a helyén nem maradna semmi más, csak Arany János tizenkét kötete, ezekből a mágikus könyvekből maradék nélkül ki lehetne olvasni a magyarság eidosát. Minden szál hozzá vezetett és minden szál tőle vezet, a magyar szellemi életnek ő a sugárzási központja. Vörösmarty, Petőfi, Ady költészetében van valami csodaszerű – Arany Jánost matematikailag le lehetne vezetni az előzményekből és a magyar adottságokból. Ha van értelme szellemi jelenségekkel kapcsolatban gyökerekről, szerves fejlődésről beszélni, Arany Jánosról lehet ezt mondani. [...] Benne teljes szintézisre jut népi realitás és nemesi história, a romantikus hagyomány és a Petőfi-féle vivmány. Hite szerint kálvinista, de megértője és kifejezője a katolikus középkor lelkének. Átéli és magáévá teszi a XIX. század kétféle nemzetfelfogását: az optimistáét és a pesszimistáét. Legmagyarabb költő lévén, oly nyitva áll a magyarsággal összeegyeztethető szellemi áramlatok számára, oly sokat tanul Nyugat legnagyobb mestereitől, mint senki más.”

Szerb Antal: *Magyar irodalomtörténet* II. Cluj–Kolozsvár, Erdélyi Szépművészeti Társaság, 1934, 72–73.

„[...] ebben az emberi mértékkel mérve szinte tökéletes, még hozzá: erkölcsi alapjaiban tagadhatatlanul a biblián nyugvó életben van mégis egy nagy fogyatkozás, az emberi élet egyetlen pótolhatatlanul nagy fogyatkozása: hiányzik belőle az Úr Jézus Krisztus. Vagy legalábbis nem foglalja el benne azt a helyet, amelyre ő minden emberi életben igényt tart [...] Ha megpróbáljuk magyaroztatni adni, miért szorul ennyire háttérbe a költészetében a Szentháromság második személye, a Fiú, a megváltó Isten, nem találunk rá egyéb feleletet, csak ezt az egyet: azért, mert a szívében sem foglalhatja el azt a helyet, amely [...] joga-

san minden szívben őt illeti: a legelső helyet, a királyi trónt [...] Egész életében harmóniára éheznek és szomjúhozik. Ez bűvöli meg »főleg a hellén alkotás csuda-bájá«-ban; ennek a titkát keresi, kutatja olthatatlan epekedéssel a világ legnagyobb költői remekeiben [...] S míg ezen a – minden emberi nagyszerűsége mellett is – részleges, mulandó, tökéletlen, ember alkotta harmónián csüng a tekintete, nem látja meg a világ örök, nagy, tökéletes harmóniáját Isten tetet öltött megváltó szeretetében: az Úr Jézus Krisztusban.”

(Dr. Podmaniczky Pálné Vargha Ilona: *Arany János és az evangélium*. Bp., Kálvin-könyvtár 9. sz., 1934, 19., 20., 21.)

„Jó volna már egyszer tényként leszögezni és nem feszegetni többet: irodalomban és művészetben soha sincs, mert nem is lehet elég evangélium. Egyáltalán semmi evangélium nincs benne, még akkor sem, ha véletlenül evangéliumi tárgyat választ. Azáltal szűnt meg a lehetőség is számára, hogy köze legyen az evangéliumhoz, mert költő vagy művész műve formájában szól a közönséghez.

Minden műalkotás szimbolikus nyelven fejezi ki magát, s már ezért szükségszerűen más, mint az evangélium szimbólumai, a víz, a kenyér és a bor. Amely pillanatban valamelyik lélek számára életté váltak az evangélium szimbólumai, már nem költő az a lélek többé. Amely pillanatban »mű« születik egy lélekben, már – szerzőnk szavait idézve – »hiányzik belőle az Úr Jézus Krisztus«. Más a művészet szimbólum-világa és valami egészen más az evangéliumé.

Ne keverjük össze a kettőt. Hiszen maga az evangélium tiltakozik ilyesvalami ellen [...] Arany János költészete nem is akar más lenni, mint ami a rendeltetése: tükör által homályosan mutatni azt, amit csak »akkor« láthatni színről színre, mikor a teljesség már valóságosan is bekövetkezett.”

„Arany János magyarsága úgy lát, úgy ítél, úgy beszél és úgy muzsikál, ahogy a valóságban, nem ezer esztendő óta, hanem Isten tudja, milyen régen, még Ázsia pusztáiban már, a történelemelőtti korok időtlen időitől fogva az örök magyarság látott, ítélt, beszélt és muzsikált [...] Lemeget a nap a Kur vizének partja mellett. Arany János ezt a hajdani pogányok szemével láttatja meg: »már a nap is lemenőben tüzet rakott a felhőben«. Lemeget a nap a drégelyi rommal szemben, Arany János az ostromló törökök szemében tükrözteti vissza: »Szép úrfiak, a nap nyugovóra hajolt, immár földi vállát bíborszínű kaftán«. Lemeget a nap, miközben szegény Jókai, falusi jobbágy hiába várja házsártos feleségét a mezőn ebédrel, Arany János ezt a falusi ember szemével látott estét festi elénk: »És már a tüzes nap az utoljárt futja, Lekonyult az égen szekerének rudja, Tüze, fénye csökken; maga, lova fárads; Délibáb elfekszik,

és a szunyog támad; Hosszú árnyékok hány a sötétlő káka, Réce reppen közte, ümmög közte béka, A halász gölya is meglódítja szárnyát, Viszi haza lomhán, ma fogott prédáját; Apró muslica-légy táncoló csoportban, Követi a vándort sűrű oszlopokban...« Mióta Arany János élt és írt, az este a magyar ember számára egy kicsit mindig azt is jelenti, hogy »feketén bólintgat az eperfa lombja«.

(Karácsony Sándor: *Az aktuális Arany János*. Bp., Exodus, 1939, 23-24., 6-7.)

„S ezek a versek már magukban is indokolják, hogy miért kellett Arany líráját háttérbe szorítani Arany epikája megett. Belőlük egy népéért égő, forradalmi ihletésű, szabadságszerető, Habsburg-ellenes, papgyűlölő költő arcképe bontakozik ki, ki nyelvét, költői formáit a magyar hagyományból és a nép eleven szavából ötvözi míves kinccse lírai őszintesége áradásában [...] Petőfi bilincstörő, jégolvasztó közegében főláda mindazt az óvatosságot, melyre népe sanyarúsága tanította, s teljes lélekkel vetette bele magát a forradalom árházába. Írt, agitált, fegyvert fogott, hivatalt vállalt [...] Az ország [...] és a világ legnagyobb költője volt a barátja.”

„A magyar irodalom egyik legvallástalanabb versében a fiát hitetlenül imádkozni tanító Arany *Fiamnak* című versében bukkan fel először az az új, amit Arany lát, a nemcsak jobbágyi kizsákmányoltság, a nemcsak szegényparaszti nyomor [...] A kapitalizmus réme Arany költészetében válik először lírai élménnyé teljes tartalmában: a munka és a tőke szembenállása, az eszközzé, áruvá vált ember, a derekak szolgasága és buták édeni sorsa, az osztályhatárok megmerevedése, a meggyőzhetetlen és kővé meredt gazdag és fásult szegény.”

(Bóka László: *A lírikus Arany*. Bp., a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei III., 1953, 105-106., 111-112.)

„Toldi életének egészét tekintve, nem szabadulhatunk a benyomástól, hogy itt csodálatosan teljesnek és nagynak, hősinek és boldognak ígérkező élet török meg valamiképp, tulajdon lehetőségeit csak részben valósítja meg. Toldi életében ott rejtezik a tragikum sejtelve is – ezen az életen valamely árny borong, fájdalmas ellentmondások fátyla. Toldi eljártssza a boldogság lehetőségét, midőn az álharcot megvívja és Piroskát Tar Lőrinc kezére juttatja. Ugyanezt az eljátszás-motívumot találjuk meg Csóri vajda történetében – míg az indulatból származó bűnt *Buda halálában*, bűnhődését pedig a Csaba-trilógia koncepciójában. Mindez arra figyelmeztet, hogy Arany a maga hős-alakjainak, de különösen Toldinak ábrázolásá-

ban bizonyos óvó-intő, nevelő-figyelmeztető szándékot is követett. Ez a szándék egybehangzik az ő népiességének erkölcsi, fejlesztő célzatosságával. *Nemzeti hibákat*, népi, nemzeti veszélylehetőségeket mutat ő meg ezekben a népi-nemzeti hősökben.”

(Sötér István: *Haza és haladás*. Bp., Akadémiai, 1963, 95.)

„Mint Homérosz görögjeinek világában az istenek, úgy élnek szinte *az emberrel egy életet* a dolgok és jelenségek. A hajnal piros köpenyegét öltve tekint széjjel a tájon, a kútágas szomjúhozva ácsorog a csárda előtt, vagy kémleli a pusztai kút vizét, s ha más nem, hát a Nap szegődik távoli útítársul a ballagó *Toldi*hoz [...] A műeposz-írók hőseik jellemzésére többnyire az epitheton ornansokat s más külsőségeket vesznek kölcsön Homérosztól. Hogy Aranynál ezek helyett lényegi, szemléletbeni rokonságról van szó, az már megfigyelhetjük. Mint Riedl is írja: »szellemében... van valami homéri« [...] Ennek a teljes, a természet rendjét alapul vevő s azzal teljesen azonosuló világképnek a művészi megformálása, ez a valóban eposzi nyugalom, a valóság poézisének megszólaltatása avatja elsősorban remekművé, az epikus költészet egy alaptípusának klasszikus példájává a *Toldit*.”

(Tamás Attila: *Költői világképek fejlődése Arany Jánostól József Attiláig*. Bp., Akadémiai, 1964, 28., 29., 31.)

„Ennek a végső megfajthetlenségnek számomra legvégletebb példája a *Keveháza*. Évről évre, minden elolvasásnál felfogóképességemnek egyre mélyebb és ellenőrizhetlenebb rétegeibe hatol, és egyre kevésbé tudom, miért [...] Az ilyen képek, részletek persze a tiszta költészet indokolt gyönyörével borzongatják meg az embert. Mint például, amikor a hunok éjjel, titkon, a kiürített borostömlőkön átkelnek a Dunán: »Komor felleg, gyászfeketén, Úsz a folyam területén.« (És még itt is, mennyire hozzátartozik a kép meg a rím hatásához a *területén* szó prózaisága.) És ki ne élvezné ebben a négy sorban: Sötét az éj: elig-elig / hogy a vízfény fehérel; / Csendes a táj: alig-alig / Hogy a folyamzugás hallik – ugyanannak a rímnek magas és mély magánhangzós változatát, amit majd Babits *Alkony* című versében bravúros pazarlással, de szerveslenebbül és mutatványszerűbben használ fel? Vagy ebben a két sorban: »A széles völgy egy lányom: a Súlyos had óriás nyoma« nemcsak a kép gigantikus távlatát és erejét, hanem első jelentkezését is a nevelő *enjambement*-nak, Szabó Lőrinc jellegzetes rímtechnikájának előfutárát, de annál meghökkentőbb hatással, mivel még egyedien, nem pedig inflációs gyakorlattal?”

(Vas István: *A félbeszakadt nyomozás*. Bp., Szépirodalmi, 1967, 278., 281-282.)

„Az igazi magyar elbeszélő költészet megteremtésére vállalkozott. Később, az elnyomatás, majd a nemzeti önállósulás reményének feltámadása idején úgy érezte: a nagy történelmi epikát várja el tőle a nemzet. Ezt fogadta el tehát a maga hivatásszerű feladatának. A megszállottak konokságával s az adott szavukhoz mindvégig ragaszkodó erős jellemek hűségével: erre áldozta élete legfőbb erőfeszítéseit.” „Az *elveszett alkotmány* első olvasásra úgy tűnik fel, mintha egy fenékgig elégedetlen, epével és fájdalommal telt, már-már anarchikus lélek vádirata lenne: csupa negatívum, gúny, rombolás, a tárgyakat, embereket, intézményeket, az egész világot lényegében megtámadó, de önmagát, eszményeit s értékeit, szerepét és művét is kigúnyoló, szétmaró költő iróniája, keserősége, kiábrándultsága.” „Azt, hogy az első foglalás s az ősi jog alapján a magyar elemnek jár az országban is az első hely – persze nem a here uraságban, hanem a tevékeny, felelősségteljes, áldozatos hazafiságban –, Arany mindvégig hitte.” „Pedig a *Toldi* valóban a lángelme kivételes műve: a kiművelt ösztön biztonságával megtalált legjobb megoldás, Arany elkésve kibontakozó ifjúságának, lelke merész és bizakodó elemeinek, egy életerősen lüktető közösséggel való boldog találkozásának teljes, de egyetlen kifejezése volt [...] A *Toldi* Arany legbizakodóbb, legboldogabb műve [...] Annyi fájdalmas, keserű árnyalatot mutató humora itt tiszta, meleg fénnel ömlik el még a fájdalmas, már-már tragikus helyzeteken, eseményeken is: a természet s az ember dolgain bántódottság, célzat nélkül elgyönyörködő, érett férfiember bölcsessége ez [...]”

Keresztury Dezső: „*S mi vagyok én...*”, Bp., Szépirodalmi, 1967., 104., 118., 133., 162., 165–166.

„A forradalom után, kivált ha vesztes, minden bonyolulttá, nehezzé és érthetlenné, minden bizonytalanná válik [...] Arany mindenesetre a bizonytalanság költője lett. Életművének hasonlíthatatlanul nagyobb fele, kivált a forradalom utáni, a szerep és személyiség egymásért és egymás ellen való küzdelmében fogant. Szereppel akarta legyőzni, lekötöni bizonytalanságát, de örökké bizonytalanságban maradt választott szerepének helyessége iránt, s hánykódó aggodalomban, nem a szerep győzi-e le végül őt magát? [...] 1849 után lírikus lett [...] Ami a pozitívizmus korában az európai polgári gondolkodáson áthullámzott, az hullámzott át az ő líráján is. Az egész széthullása, a megismerés kétsége, az igazság relativálódása, az egyetemes történelmi célok elvesztése [...] a munka kiszolgáltatottsága, eldologiasodása, a hagyományos közösség bomlása, atomizálódása, az individuum és közösség, az önelvű és társadalmi ember ellentmondás, az ember ott-

hontalansága, elmagányosodása, elidegenedése önmagától – ezek s hasonlók verseinek tárgyai [...] Nem menekül az eszményi illuzionizmusába vagy az irracionalitás képlekeny szabadságába. Őrizkedik a tárgyi világ helyébe, wagneri módon, szubjektív önkényű mítoszt és látomást, csak a szubjektum tudatában létező külön törvényű, külön értelmű világot állítani [...] De tartózkodik a totális, egyértelmű dezillúziótól is. Baudelaire-ről értőn, végletes dezillúzióját fájáló cikket fordított és tett közzé saját folyóiratában. A totális tagadáson át való állítást, a teljes széthullás fölmutatásával való kiáltást az egészért, az eszményi egyetemes hiányával való mementőt az eszményért sem alkata, sem neveltsége, sem helyzete nem engedte meg. Egy letiport, kétségbeesés és illúzió végletei között hánykolódó kis nemzet fia volt, puritán erkölcsiség, klasszikus műveltség neveltje, mandátumos költő.”

„Lírai verse igen ritkán szavalati darab. Meditációban született, meditációra való. A csupán verbális pátoszú vers meditatál újra-s újraolvasása rendszerint émelet, űrt hoz; Aranyé egyre jobban kibontja szépségét; a klasszikus fegyelmű, szakszerűségű, kidolgozottságú értelmi szerkesztés: az összefüggés: a felnőtt megértés szépségét [...] Ha tehát a *Toldit* a kelet-európai olvasó recipiálhatta volna, líráját, így talán a nyugat-európai is [...] A romantikus, népies lírához szokott magyar közönség nem lírikusként tartotta számon. A *Toldi* szerzőjétől nemzeti epikus műveket akart, töretlen hittel, egész világképpel [...] Amaz epikus alkotásait is, melyekben nem ezt, hanem lírája lényegét, a bizonytalansággal való küszködését érezte meg a közönség, nem vették tudomásul (*Bolond Istók*), vagy fölháborodottan utasították el (*Nagyidai cigányok*). A lírikus híre így a külföld előtt eleve rejtve maradt.”

(Németh G. Béla: *Arany János = Uő, Mű és személyiség*, Bp., Magvető, 1970, 7–8., 19., 21–22., 25–26.)

„A *Kertben* egybevetése a *Visszatekintéssel* alkalmasnak látszik arra, hogy jelezzük Arany költői-gondolkodói szemléletének lehetőségeit és határait. Azt, hogy mennyire vágyakozott a bizonyosságra, de radikális kereséséről eleve lemondott; hogy mennyire érzékelte a bizonytalanságot, de a radikális szembenézést vele nem vállalta. Kötődése a tradicionális értékekhez érzékennyé tette a kiszolgáltatottság iránt, és kiszolgáltatta érzékenységét. *Az el nem ért bizonyosság* költőjeként indult pályája elején, és ennek maradt pályája végén is”

(Veres András: *Elbizonytalanodó moralitás, ironikus életkép*. = *Az el nem ért bizonyosság*, szerk.: Németh G. Béla: Budapest, Akadémiai, 1972, 115.)

„Legjelentősebb költőink közül Arany az egyetlen, akinek töredékes az életműve. Csokonai, Berzsenyi, Vörösmarty, Petőfi, Ady, Kosztolányi vagy József Attila versei közül világosan elkülöníthetők a remekművek; Arany költői életművében sokkal több az olyan mű, melynek el nem évülő részértékei vannak, mint bármely más költőnkében, de szinte alig van olyan alkotása, melyet művészileg hibátlannak mondhatnánk [...] nem hozott létre önálló poétikát, nem volt jelentős formai újító, mely pedig minden új költői világgép létrehozásának elengedhetetlen feltétele. Az egyetemes költészet legnagyobbjával ellentétben nem ismerte fel, hogy a művészi formák fejlődése visszafordíthatatlan sort képez, amelyen belül csak előrelépni lehet, s a közvetlen előzmények alkotó olvasása megmutatja, milyen irányban. Ezért nem került az európai fejlődés élvonalába, műve ezért oly rendkívül egyenetlen, ezért hiányzik nyelvéből a belső koherencia.”

„Semmiképpen sem érthetünk egyet azzal, ahogyan Arany magyarságát évtizedeken keresztül eszményítették, sutba kell vetnünk azt az álszent és tudálékos kegyeletet, mert nemcsak a magyar költői, sőt köznyelv fejlődésére volt káros hatással, hanem Arany költészetének előítélet-mentes olvasását is megnehezítette.”

(Szegedy-Maszák Mihály: *Az átlényegített dal. (A lejtőn) = Az el nem ért bizonyosság*, szerk.: Németh G. Béla, Bp., Akadémiai, 1972, 293–294., 335–336.)

„Arany János kvintesszenciája mindannak, amit a magyar irodalom az ő koráig létrehozott. Kincsesbányája és eligazítója mindenkinek, aki a magyar irodalomban utána következik. Ha az európai stílusfejlődés korszakaihoz igazítjuk a magyar irodalom korszakait, tanácstalanul állunk a 19. század korszakbeosztásánál, hiszen ez a kor nehezen feleltethető meg egy európai stílus-korszaknak [...] Arany kétségtelenül sok ponton érintkezik [...] a civilizáció kritikáját patetikus szinten kifejező Schillerral ugyanúgy, mint a modern kor zűrzavarával szemben az abszolút ellenpontot a görögységben, illetve Keleten megtaláló Goethével. Ha ezeket az összefüggéseket abszolutizáljuk, klasszicistának kell nyilvánítanunk Arany Jánost [...] Ha a modern korral szemben alkalmazott kritikáját, az elidegenedés leltárát tartalmazó elégiáiró művészetét vesszük figyelembe, akkor persze Baudelaire-ral, sőt Rimbaud-val rokon. De nem feledkezhetünk el azokról a klasszicizáló törekvésekről sem, amellyel a viktoriánus korszak angol költészetéhez (Tannysen, Browning) kapcsolódik. Végül is elbátortalanodunk periodizációs törekvéseinkben, és csak annyit szögezhetünk le végső tanulságul, hogy Arany fordulópont a magyar költészet történetében, dús

kincstárú összegzője minden régiségnek és mai napig ihlető eszköztára minden modernségnek.”

(Szörényi László: *„Múltaddal valamit kezdeni”*. Bp., JAK-füzetek 45., 1981, 207.)

„A műfaji változatosságot Aranynál a szakirodalom már réges-régen regisztrálta. Kevesebb szó esett arról, hogy emögött ott munkál a valóságtudat és világgép változottsága [...] Ha ezt az epikus életművet egészében nézzük, azt kell tapasztalnunk, hogy Arany egyaránt magáévá tudja tenni a világgépek archaikus változatait: a mese mágikus-babonás világgépét (*Rózsa és Ibolya, Mátyás anyja*), a hősdalok és az ősi eposzeiák mitikus, emberföltötti atmoszféráját (*Keveháza, Buda halála*), de a legendák szakrális-charizmatikus sugallatai sem idegenek tőle (*Szent László-legenda*) [...] Úgy vélem, ezzel eljutottunk Arany költői egyéniségének és életművének kulcsához, legmélyebb titkához: gazdag, lehetőségeiben szinte zsúfoltan gazdag természet ő, aki a maga emberi egyéniségének és költői alkatának sokoldalúságát éli ki ezekben a szemlélet- és világgépbeli lehetőségekben. Az ő primér bősége éppen a dimenziók gazdagságában, sokféleségében van; ezeken át valósítja meg a maga totalitását.”

(Barta János: *Klasszikusok nyomában*. Bp., Akadémiai, 1976, 171–172.)

„A nagy magyar vers, amely a reformkornak és ugyanakkor az ipari forradalomnak mintegy összefoglalója, az a *Széchenyi emlékezete*. Arany csak részben hasznosítja kortársai, elődei kísérleteit e nemben, főképp saját megoldásaival él, mindenesetre zseniálisan [...] A *Széchenyi emlékezete* hatalmas feladatot old meg hatalmas költői szinten; egyszerűen nem lehet egy emberi nagyságról nagyobb verset írni, mint Aranyé. Szavai, képei, versmondatai nyelvi tudatunk alapjaiba épültek be; megélhetjük általa, mint Aranynál oly sokszor, a tökéletesség élményét.”

(Nemes Nagy Ágnes: *A magasság vágya*. Bp., Magvető, 1992, 273–274.)

„Szorongás, veszélyérzet, fenyegetettség: a szabadságharc és kiegyezés közti kritika alaphangulatát egyénenként változó módon és mértékben, de ez a közös létélmény táplálja, legáltalánosabb indítékát adván a határok keresésének. Szorongásunkban fogódzóért tapogatunk [...] Üdvösek a határok, hallhatjuk ki Arany értekezéseinek és bírálatainak önkéntelen hangsúlyyaiból, mert a formákra tagolás valahogy élet veszi a határtalan univerzum riasztó idegenségének.”

„Egészítsük ki, sőt, fordítsuk meg a német szellemtörténet egykori tételét: a klasszicizáló alkat (aminek Arany csak részben nevezhető) nem okvetlenül azért fogadja el a véges határokat, mert szeret köztük lenni, hanem mert nélkülük talán veszélyben érezné magát. Szüksége van biztos határokra, hogy ő kerekedhessen fölül az életemben, ne pedig fordítva; ennek szellemében követeli meg az irodalmi mű szerzőjétől és kritikustól a körülhatárolást, mely mindent helyhez köt, a mérték megszabását, mely kordában tart, a rend kialakítását, mely biztosítja az uralmat.”

(Dávidházi Péter: *Hunyt mesterünk – Arany János kritikus öröksége*. Bp., Argumentum, 1992, 76–77., 85–86.)

„Arany szövege [...] tökéletesen tisztában van a megismerés alapvetően nyelvi jellegével, a világ elszövegesezésével és a teremtett világ hangsúlyozottan szöveg voltával.” „Ez a szöveg tudja, hogy a nyelvvel baj van: a reprezentáció tökéletlen, az alkalmazás problémás.”

(Szilasi László: *„Környékezi már néminemű kétség” (Arany János: A nagyidai cigányok)*. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1996/4. sz., 398.)

„Mindezzel szemben Arany balladájának éppen fantasztikus tépettsége, diszharmonikussága s minden poétikai szinten érvényesülő homályossága érdemel kiemelt figyelmet – megítélésem szerint e ballada, szemben a Greguss által elindított nagy interpretációs hagyomány alaptételeivel, azaz a hűség és helytállás követelményeinek súlykolásával, éppen a történeti helyzet és az erkölcsi parancsok problematikusságát mutatja be.”

(Margócsy István: *A históriás énekmondástól a dramatikus balladáig. Czuczor Gergely és Arany János Szondi-versei = Fűzfa Balázs (szerk.), Szondi két apródja*. Szombathely, Savaria University Press, 2009, 29.)

„[...] a Toldi, Petőfi, balladák, melankólia, parasztfiú, népiesség, epikus, Ószikék, morális nagyság, mandátumos költő, nemzeti eposz stb. olyan mátrixot alkotnak, amely a magától értetődőség örömeivel ajándékozhatja meg az emlékezőt. Olyan egyértelmű tudáshoz való csatlakozás illúzióját kelti az emlékezőközösség tagjában, amely biztos orientációs pontként szolgálhat a múlt megértéséhez [...] A közösségi emlékezet működési mechanizmusa megköveteli a memorizálhatóságot, az ismételhetőséget és a magától értetődőséget, amely indexeszerűen segít felidézni és újramondani, újraélni a közösség identitásának szempontjából meghatározó elbeszéléseket. Ezek az elbeszélések aztán az oktatás segítségével öröklődve

a történeti valóság, igazság, hitelesség igényével lépnek fel, illetőleg önnön esetlegességüket (diktátum voltak) ezen igénnyel próbálják elmismásolni és saját státusukat abszolutizálni [...] Ennek a könyvnek a szerzői szándéka az tehát, hogy a kedves olvasót szembesítse az Arannyal kapcsolatos tudásrend mátrixának kialakulásával, illetőleg működésének hatásmechanizmusával.”

(Milbacher Róbert: *Arany János és az emlékezet balzsama*. Bp., Ráció, 2009, 12.)

„A *Bolond Istók* témája is »ellen-Toldi« mint arra többen rámutattak [...] a jambus a felező tizenkettessel, a stanza a nyolcsoros Toldi-versszakkal, a szubjektív, vallomásos ki-kitérő byroni előadásmód a nyugodt és objektív mondai modorral állítható szembe. A dolog lényege azonban talán nem is ez, hanem a *Bolond Istók I. éneke* egészének provokációja mindenféle falusi idillel, idealizáló beállítással szemben. Az önzés, részegesség, ostobaság, közönségesség, rideglelkűség rajza ingerülten cáfol minden naiv lelkesedést, mely a romlatlan és egyedül tisztán kreatív paraszti világ irányában nyilvánul meg. Ahogy a forradalomban való csalódás *A nagyidai cigányok* kétségbeesett csúfolódásához vezetett, a népbárát és népies irodalmi szövegek illuzórikus voltát a *Bolond Istókban* túlzottan visszataszító falu- és emberkép leplezi le.”

(Imre László: *Irodalomalapítás és műfajfejlődés a 18-19. századi magyar irodalomban*, Bp., Nap, 2015, 145–146.)

Nyilasy Balázs összeállítása